

האסלאם: המרת דת, צופיות, תחייה ורפורמה

קובץ מאמרים לזכרו של נחמיה לבציון

עורך כללי: אהרן ליש

עורכי משנה: חגי ארליך, יקותיאל גרשוני, יצחק ויסמן,
ראובן עמיתי

מכון ון ליר בירושלים | הוצאת הקיבוץ המאוחד

ספר זה רואה אור בסיועם של האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם
(אילמ"א) והמרכז לחקר האסלאם ע"ש נחמיה לבציון, האוניברסיטה העברית
בירושלים.

תודתנו נתונה למשפחת לבציון על תרומתה הנדיבה להפקת הספר.

Conversion, Sufism, Revival and Reform in Islam Essays in Memory of Nehemia Levtzion

**Editor
Aharon Layish**

**Editorial Board
Reuven Amitai, Haggai Erlich, Yekutiel Gershoni, Itzhak Weismann**

עורכת לשון: רבקה הבסי

מסת"ב 978-965-02-0574-4 ISBN

© תשע"ב, מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד בע"מ

© 2012 by The Van Leer Jerusalem Institute /
Hakibbutz Hameuchad Publishing House

דפוס "חדקל" בע"מ, תל-אביב

תוכן העניינים

דבר העורכים 9

שמואל נח אייזנשטדט

על נחמיה לבציון כחוקר הציוויליזציה האסלאמית 21

שער ראשון: המרת דת לאסלאם
עורך: ראובן עמיתי

מיכל בירן

האסלאם בח'אנות של צ'אג'איתאי: על התאסלמותו של הח'אן תרמשיין (1331-1334) 27

בתציון עראקי קלורמן

סיר המרק: יהודים ממירים את דתם לאסלאם בתימן 49

גדעון מ' קרסל

אמונה בנסתר ואסלאם דפוסי בקרב בדווים ברמלה-לווד וברמת נגב 82

שער שני: מחשבה וארגוני אחווה צופיים
עורך: יצחק ויסמן

שרה סבירי

חקר המיסטיקה המוסלמית והוראתה: שאלות מתודולוגיות לקראת בחינה מחודשת 109

אליהו שטרן

על הראייה המיסטית וההגנה מחטא בכתבי אל-קשירי 134

נמרוד לוז

אחוות צופיות בנוף העירוני: אסלום והקצנה דתית בירושלים האיובית והממלוכית 178

מיכאל וינטר

היסטוריוגרפיה וצופיות בכתבי מחמד בן אבי אל-סרור אל-בכרי אל-צדיקי 207

יצחק ויסמן

התחדשות ורפורמה נוכח פני המערב: תורתו הצופית של עבד אל-קאדר אל-ג'זאירי 232

דבר העורכים

קהיליית המזרחנים בישראל איבדה את אחד ממנהיגיה הבולטים עם הסתלקותו בלא עת של פרופ' נחמיה לבציון ז"ל ב-15 באוגוסט 2003. בעת מותו כיהן נחמיה כנשיא החברה המזרחית הישראלית, ששמה הוסב מאוחר יותר לאגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א).

נחמיה נולד בבאר טוביה ב-24 בנובמבר 1935. הוא קיבל את שני התארים האקדמיים הראשונים שלו מן המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית. לאחר מכן נשלח מטעם המכון להתמחות בלימודי אפריקה בבית הספר ללימודי המזרח ואפריקה (SOAS) באוניברסיטת לונדון, שם סיים בשנת 1965 את עבודת הדוקטור שלו: 'התפשטות האסלאם בצפון גאנה ובאזורים שכנים (אגן נהר הוולטה)'. עם שובו לארץ מונה למרצה במכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית, והוטל עליו לרכז את החוג החדש ללימודי אפריקה לתואר השני. בשנת 1978 הועלה לדרגת פרופסור מן המניין. הוא עמד בראש הקתדרה להיסטוריה של עמי האסלאם ע"ש באמברגר ופולד.

נחמיה קנה לו שם עולמי במחקריו על מערב אפריקה ועל האסלאם. פעילותו המדעית הקיפה תחומים רבים ומגוונים: ההיסטוריה של מערב אפריקה; האסלאם במערב אפריקה; תהליכי התאסלמות; התחדשות ורפורמה במאה השמונה עשרה; דפוסי ארגון של מסדרים צופיים בשלהי ימי הביניים; סולידריות מוסלמית בין-לאומית; העולמא כמשרתי השלטון וכמנהיגים עממיים.¹

עבודתו המדעית של נחמיה התאפיינה בשילוב בין-תחומי: מחקר היסטורי-חברתי המסתמך על מקורות טקסטואליים בצד עבודת שדה (איסוף מסורות בעל-פה) במיטב המסורת האנתרופולוגית. עבודתו מצטיינת הן בהתמחות נקודתית באסלאם במערב אפריקה והן בראייה חובקת-כול – על בסיס של מחקר השוואתי – של האסלאם כתופעה היסטורית, חברתית ומוסדית בקרב חברות אסלאמיות באזורים שונים של העולם ועל פני תקופה המשתרעת משחר האסלאם ועד לעת החדשה.² לשם עידוד המחקר ההשוואתי הוא יזם

1. לפרטים מלאים על עבודתו המדעית של נחמיה לבציון ולרשימת הפרסומים שלו ראו המזרח החדש, כרך מ' (תשנ"ט) שהוקדש לנחמיה במלאות לו שישים שנה. כמה ממאמריו כונסו לאחר מותו בספר: *N. Levtzion, Islam in Africa and the Middle East: Studies on Conversion and Renewal, Variorum Collected Studies*, eds. M. Abitbol and A. Nadan, Aldershot, UK and Williston, VT 2007

2. להערכה מדעית על נחמיה כחוקר הציוויליזציה האסלאמית ראו רשימתו של פרופ' ש"נ אייזנשטדט הפותחת כרך זה.

שער שלישי: תנועות תחייה ורפורמה באסלאם

עורך: חגי ארליך

אוריה פורמן

סקריפטורפורמיזם: דרכו של הפונדמנטליזם האסלאמי לקדמה לא מודרנית 297

פסח שנער דניאל לב

שלוש תחנות באסלאמיזם האלג'יראי: מהסלפיה לאל-קאעדה דרך 'חזית ההצלה

האסלאמית' 335

ג'ורא אלירז

כמו נסתרת מן העין: מחשבה אסלאמית ליברלית באינדונזיה 350

חגי ארליך

הוהאבים וה'אחר': דיון על אתיופיה 377

שער רביעי: מערב אפריקה – אסלאם והיסטוריה קדם-קולוניאלית

עורך: יקותיאל גרשוני

אירית בק

המסדרים הצופיים ומתנגדיהם במערב אפריקה: בין קונפליקט להשלמה 393

רות ג'ניאו

הקולוניאליזם הצרפתי והאסלאם באפריקה בשעת משבר: מערב אפריקה תחת שלטון

וישי 417

יקותיאל גרשוני

הקונפדרציה של הגרבו 1873-1876: אפיזודה ללא המשך במסכת ההתנגדויות האפריקאיות

לשלטון זר 440

רשימת משתתפים 464

מפתח שמות ועניינים

האסלאם בח'אנות של צ'אג'תאי: על התאסלמותו של הח'אן תרמִשִּׁירִין [1331-1334]¹

מיכל בירן

תרמִשִּׁירִין (Tarmashirin), הח'אן של צ'אג'תאי שהתאסלמותו סללה את הדרך להמרת הדת של המונגולים במרכז אסיה, הוא דמות חידתית: מקורות ערביים, פרסיים ותורכיים מדגישים אמנם את חשיבותה של התאסלמותו לחדירת האסלאם לח'אנות של צ'אג'תאי, המדינה המונגולית במרכז אסיה,² אך בה בעת טוענים שהמרד נגד תרמִשִּׁירִין, שהביא לבסוף להדחתו, נגרם כתוצאה ממדיניותו הפרו-אסלאמית.³ האם היה תרמִשִּׁירִין, אם כן, מי שהצליח להביא את האסלאם לצ'אג'תאיים אך גם הקרבן של הצלחתו זו? זאת ועוד, למרות הדגש על תקופת שלטונו של תרמִשִּׁירִין כתקופה שבה השתרש האסלאם בח'אנות של צ'אג'תאי, לא נמצא במקורות סיפור המרת דת על התאסלמותו של תרמִשִּׁירִין, ולמיטב ידיעתי גם לא התפתחה סביבו מסורת אפית מאוחרת. זאת בניגוד מובהק לגורלם של ח'אנים אחרים מבית צ'ינגיס ח'אן (Chinggis Khan), כמו האילח'אן ע'אזאן (Ilkhan Ghazan, שלט בשנים 1295-1304) וח'אן אורדת הזהב אוזבג (Özbeğ, Khan of the Golden Horde, שלט בשנים 1313-1341) או אפילו ח'אן הצ'אג'תאיים המזרחיים טֻעֶ'לֶק תֻּמַּר (Tughluq

1. המאמר פורסם במקור באנגלית: 'The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)', *Journal of the American Oriental Society*, 122/4 (2002 [2003]), pp. 742-752. בגרסה העברית הוכנסו מספר שינויים והבהרות.
2. קזויני, תאריח' גזידה, עמ' 577; יזדי, מקדמה, עמ' 180 [דף 80ב]; שג'רת אל-אתראכ, דף 113א; אבו אל-ע'אזי, שג'רת אל-תרכ, עמ' 159; ח'ונדמיר, חביב אל-סיר, כרך 3, עמ' 90 [טקסט]; כרך 3/1, עמ' 51 [תרגום]; עמרי/לך, עמ' 38. הח'אנות של צ'אג'תאי (Chaghadaid Khanate) היא המדינה המונגולית שהוקמה על ידי צאצאיו של צ'אג'תאי (Mo. Chaghadaid; Tu. Chaghatay), בנו השני של צ'ינגיס ח'אן, ואשר שלטה באזור מרכז אסיה מאויגוריה עד נהר האוקסוס, כלומר מצפון סינג'יאנג שבסין ועד אוזבכיסטאן ואפגניסטאן, בין השנים 1260-1347. אחרי 1347 הוסיפו ח'אנים מבית צ'אג'תאי לשלוט בחלק המזרחי של הח'אנות, שנודע בשם מע'ולסתאן, עד לסוף המאה השבע עשרה, ואילו החלק המערבי, טרנסאוקסניה, עבר לשליטת האמירים ונשלט החל משנת 1370 על ידי תמר לנג (Temür Leng; Tamerlane). ראו לעיל.
3. יזדי, מקדמה, עמ' 181 [דף 81א]; שג'רת אל-אתראכ, דף 113ב.

Temür, שלט בשנים 1347-1362), שזכו לתהילה בשל היותם הח'אנים שהביאו את האסלאם למדינתם.⁴ האם המרת הדת של תרמשיירין הייתה כה חסרת ערך עבור הצ'אגתאיים עד שבחרו להתעלם ממנה? ואם כן, מדוע מדגישים המקורות את תפקידו המרכזי של תרמשיירין בהבאת האסלאם לטרנסאוקסניה? שאלות אלו אינן הקושיות היחידות שמעלה תקופת שלטונו של תרמשיירין. פרט לעובדה שהיה מוסלמי, המקורות אינם מרבים להסכים על פרטים אחרים הנוגעים לו, ואפילו תאריכי שלטונו והיקף ממלכתו שנויים במחלוקת. מאמר זה יפתח בהצגת מסגרת כרונולוגית לפעילותו של תרמשיירין, בהסתמך על מקורות ספרותיים מוסלמיים וסינייים ומקורות נומיסמאטיים. בתוך מסגרת זו, ובעזרת הביוגרפיה של תרמשיירין הכלולה בעבודתו של ההיסטוריון הממלוכי בן זמנו אל-צפדי (מת בשנת 1363),⁵ יבחן המאמר כיצד השפיעה התאסלמותו של תרמשיירין על מדיניות הפנים והחוץ שלו ואיזה חלק היה לה בהדחתו מהשלטון. לבסוף תיבחן המרת הדת של תרמשיירין בהקשר הכולל של התאסלמות המדינה הצ'אגתאית ויוצע הסבר לשאלה מדוע לא זכה תרמשיירין לתהילה דומה לזו שזכו לה ח'אנים אחרים – דוגמת ע'אזאן או אוזבג – בממלכותיהם.

המסגרת הכרונולוגית

תרמשיירין היה בנו של ח'אן הצ'אגתאי החשוב דוא (Du'a), שלט בשנים 1282-1307) והאחרון מבין בניו אשר שלטו לאחר מות אביהם על הח'אנות של צ'אגתאי בזה אחר זה במשך קרוב לשלושה עשורים.⁶ החל משנת 726/1326, ואולי לפני כן, הוצב תרמשיירין בע'זנה (Ghazna) שבאפגניסטאן כאחראי על החזית הדרומית מטעם אחיו, הח'אן כבכ (Kebek), שלט בשנים 1320-1327.

4. על המרות דת של שליטים מונגולים אחרים ועל סיפורי ההמרה שהתפתחו סביבן ראו למשל דוויס, התאסלמות; דוויס, וולגה אורל; מלוויל, פאדשאה אל-אסלאם; עמית, המרת הדת; עמית-פרייס, ע'אזאן, אסלאם והמורשת המונגולית; עמית-פרייס, צופים ושמאנים; עמית, האם לצ'נגס ח'אן היה מורה יהודי?; פפיפר, גרסאות של המרת דת; פפיפר, מחשבות על גישה כפולה. על התאסלמות הצ'אגתאיים המזרחיים ראו קים, ההיסטוריה המוקדמת של הנומאדים המעולים; לי יי-שין, על התאסלמות צ'אגתאי.

5. על צפדי וחיבוריו ראו ליטל, אל-צפדי כביוגרף.

6. על פועלו של דוא ראו בירן, קאידו (במיוחד פרק 3). על הח'אנים הצ'אגתאיים אחריו החיבור הבסיסי הוא ברטולד, ארבעה מחקרים, כרך 1, עמ' 50-52, 132-135; וראו גם קראיב, צ'אגתאית אלוס, עמ' 20-43; בירן, המונגולים במרכז אסיה.

בערך). בשנת 726/1326 הותקף תרמשיירין על ידי כוחותיו של חסן בן צ'ובאן (Hasan b. Chobān), שנשלחו מהמדינה האילח'אנית השכנה בשל החשש מכוונותיו של תרמשיירין לפלוש לח'יראסאן, פרובינציית הגבול בין שתי המדינות. התקפה זו הסתיימה בתבוסה מוחצת של תרמשיירין, אף שהצבא האילח'אני פינה את ע'זנה באותה שנה והיא נשארה בידי הצ'אגתאיים.⁷ התבוסה לא שיפרה את סיכוייו של תרמשיירין לרשת את אחיו, ואמנם אחרי מות כבכ שלטו תחילה שניים מאחיהם – אילגידיי (Eljigidei) וד'רה תמור (Döre Temür). מקורות מוסלמיים נוטים להשמיט אחד מהח'אנים האלו, או את שניהם, מרשימת הח'אנים של בית צ'אגתאי או מציינים ששלטו תקופת זמן קצרה ביותר.⁸ בשל כך הסיק ברטולד (V. V. Barthold), ובעקבותיו ספרות המחקר כולה, כי השניים שלטו רק חודשים ספורים בשנת 1326, אחרי מות כבכ, וכי בסוף אותה שנה כבר עלה תרמשיירין על כס המלוכה. לפי גישה זו תרמשיירין היה כבר ח'אן בעת שהותקף בע'זנה על ידי האילח'אנים בשנת 1326.⁹

המקורות הסינייים, לעומת זאת, מציירים תמונה אחרת – ומדויקת יותר – של שליטי בית צ'אגתאי: לפי ה'יואן שה' (ההיסטוריה הרשמית של שושלת ה'יואן, שנתחברה בשנים 1369-1370) בראשית 1327 היה כבכ עדיין בין החיים, ואילגידיי, שירש אותו, שלט בשנים 1327-1330.¹⁰ לעובדה זו נמצא אישוש במכתב ששלח האפיפיור לאילגידיי ואשר הפקיד בידי הנזיר

7. קזויני, תאריח' גזידה, עמ' 607; אברו, ד'יל, כרך 5, עמ' 511; סמרקנדי, מטלע אל-סעדין, עמ' 96. על ע'זנה כחלק ממדינת צ'אגתאי ראו ג'קסון, השושלת הצ'אגתאית, עמ' 345.

8. ראו למשל שאמי, ט'פר נאמה, עמ' 22; ח'ונדמיר, חביב אל-סיר, כרך 3, עמ' 90 [טקסט]; כרך 3/1, עמ' 51 [תרגום]; קזויני, תאריח' גזידה, עמ' 577; נטני, מנתח'ב, עמ' 111; מירח'ואנד, רוצ'ת אל-צפא, כרך 5, עמ' 509; שג'רת אל-אתראכ, דף 113א; עמרי/לך, עמ' 22; תתוי, תאריח' אלפי, כרך 4, דף 60א; מעז אל-אנסאב, דף 32א-ב; אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 31; אבן בטוטה/גיב, כרך 2, עמ' 556.

9. ברטולד, ארבעה מחקרים, כרך 1, עמ' 52, 134; וראו למשל גם קראיב, צ'אגתאית אלוס, עמ' 41; גולדן, מבוא, עמ' 303; רו, מרכז אסיה, עמ' 334. הכרוניקות התימוריות, שבהן מופיע התיאור המפורט ביותר של הפלישה לע'זנה, טוענות שת'רמשיירין היה אז פאדשאה, כלומר השליט בבית צ'אגתאי [למשל מירח'ואנד, רוצ'ת אל-צפא, כרך 5, עמ' 511; סמרקנדי, מטלע אל-סעדין, עמ' 96], אך הדבר נובע כנראה מהכרונולוגיה המבולבלת שלהם לתקופת שלטונו של תרמשיירין (ראו להלן, הערה 20). קזויני, בן זמנו של תרמשיירין, לא העניק לו תואר זה: קזויני, תאריח' גזידה, עמ' 607, 677.

10. סונג ל'יין, יואן שה, פרק 30, עמ' 669, 673, 680; פרק 31, עמ' 669; פרק 33, עמ' 740; פרק 34, עמ' 754; פרק 139, עמ' 3352.

- הדומיניקני תומס מנקסולה (Thomas Mancasola), שהגיע לאירופה ממרכז אסיה בשנת 1329. אישוש נוסף יש באיזכורו של אילגידיי כח'אן צ'אג'תאי ב'נפלאות המזרח', ספר הזכרונות של ג'ורדאנוס (Jordanus), הבישוף של קולומבוס (Columbus) שבהודו, שנכתב בין 1328 ל-1330.¹¹
- במהלך שלטונו של אילגידיי נשאר תרמשיירין בחלק המערבי של הח'אנות של צ'אג'תאי, ובסיסו היה כנראה בתרמ'ד. משם המשיך לפקד על החזית הדרומית של הח'אנות, שכוונה כנגד הודו. בשנת 9-729/1328 צבר תרמשיירין מספיק כוחות כדי לפשוט על דלהי, פשיטה שעוררה הדים רבים (בעיקר עקב היותה תקדים לפלישתו של תמ'ר לנג [Temür Leng; Tamerlane] לדלהי בשנת 1398), אך לא הביאה להישגים ממשיים לבית צ'אג'תאי פרט לשלל הרב שנלקח משם.¹² ייתכן שתרמשיירין נהנה גם מסמכות מסוימת בכל החלק המערבי של הח'אנות, בעיקר כאשר אילגידיי היה מעורב באופן פעיל במאבקים בחצר השושלת המונגולית שבסין, שושלת היואן, בשנים 1328-1329.¹³ עם זאת, יורשו של אילגידיי לא היה תרמשיירין, אלא אח אחר של השניים, דרה תמ'ר (ששלט בשנים 1330-1331). במפת היואן ששורטטה ב-1330 הנחלה המסורתית של צ'אג'תאי, מאויגוריה ועד האוקסוס, מוגדרת כנחלתו של דרה תמ'ר,¹⁴ אך פרט לכך לא ידוע עליו דבר כמעט.
- בחודש השמיני של שנת 1331 הגיעו שליחי תרמשיירין לחצר היואן כדי לדווח שהוא ירש את מקומו של דרה תמ'ר כח'אן הצ'אג'תאי.¹⁵ ייתכן שדרה תמ'ר או יורשו המשיכו להתנגד למינויו גם לאחר תאריך זה,¹⁶ אבל מעמדו של תרמשיירין כח'אן צ'אג'תאי בשלב זה זוכה גם לאישור מהחומר הנומיסמאטי: משנת 31-731/1330 מופיע שמו של תרמשיירין על מטבעות צ'אג'תאי.¹⁷
11. ברטולד, ארבעה מחקרים, כרך 1, עמ' 134 [הגם שלדבריו אילגידיי מת לפני שהאפיפיור כתב את מכתבו]; נפלאות המזרח, עמ' 54.
12. סרהנדי, תאריח'י מבאר, עמ' 101; סידיקי, אבן טע'לק, עמ' 5, 14; ג'קסון, המונגולים והסולטנות של דלהי, עמ' 28-119; ג'קסון, סולטנות דלהי, עמ' 232, 311-314.
13. סונג ל'יין, יואן שה, פרק 31, עמ' 694-696; וכן דרדס, קונפוציאנים, עמ' 28-30; שיאו צ'י-צ'ינג, יואן, עמ' 545-546.
14. סונג ל'יין, יואן שה, פרק 63, עמ' 1567; על המפה ראו ברטשניידר, מחקרים מדייוואליים, כרך 2; ליו ינג-שנג, צ'אג'תאי, עמ' 30-44.
15. סונג ל'יין, יואן שה, פרק 35, עמ' 789.
16. ראו סונג ל'יין, יואן שה, פרק 35, עמ' 794, שם מתוארת הגעתה של משלחת מטעם דרה תמ'ר ארבעה חודשים לאחר עלייתו של תרמשיירין.
17. פדורוב, על שיוך המטבעות הצ'אג'תאיים, עמ' 9-11, הגם שפדורוב אינו מייחס זאת לעלייתו של תרמשיירין, שהוא מתארך לשנת 1327, אלא ליזמה של בנו של תרמשיירין, סנג'ר, ששימש כמושל מטעמו בסמרקנד. לדוגמאות למטבעות של תרמשיירין מן השנים 732 ו-733 ראו מאיר, סילוג, עמ' 16.

תרמשיירין שלח שתי משלחות נושאות מס לחצר היואן, בחודש הראשון בשנת 1332 ובחודש השביעי של אותה שנה, וב-1333 פגש בו הנוסע אבן בטוטה (Ibn Battūta) ליד בוכרה.¹⁸ בשנת 34-734/1333 תרמשיירין עדיין טבע מטבעות, אך לא לזמן רב. בכרוז (מנ'שור) שנכתב באותה שנה הזמין מחמד בן טע'לק, הסולטאן של דלהי, אנשי דת, אומנים, חיילים וקרבנות ההתנהגות העריצה של אויבי השריעה להגר להודו. כרוז זה מעיד על כך שבקיץ 1334 / סוף שנת 734 כבר החל המרד נגד תרמשיירין.¹⁹ בראש המרד עמד אחיינו של תרמשיירין ובנו של דרה תמ'ר, בוזאן (Būzān), וכן מפקדים מהצד המזרחי של הח'אנות של צ'אג'תאי, שהיו בין תומכיו העיקריים. תרמשיירין ניסה להימלט לעזנה אך נתפס ונהרג כנראה בקיץ או בסתיו 1334/ראשית 735 ליד פש או בנח'שב. הוא נקבר בנח'שב או באחד מכפרי סמרקנד.²⁰

תרמשיירין שלט אם כן כח'אן צ'אג'תאי רק מאמצע שנת 1331 ועד אמצע או סוף 1334, הגם שייתכן שנהנה מסמכות מסוימת בצד המערבי של הח'אנות גם כמה שנים לפני כן.

18. סונג ל'יין, יואן שה, פרק 36, עמ' 801, 805. היעדר אזכורים מאוחרים יותר לתרמשיירין או לצ'אג'תאיים אחרים בספר זה נובע מן הסתם מהיעדר רישומים מסודרים בנוגע לתקופת שלטונו של קיסר היואן האחרון טוע'ון תמ'ר (Toghon Temür, שלט בשנים 1333-1368) ולא דווקא מניטוק הקשרים בין המדינות אחרי שנה זו; אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 39; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 560.
19. פראא'ד ע'יאתי, דף 454-455ב, מצוטט בתוך אובין, ח'ראסאן, עמ' 22; ג'קסון, סולטנות דלהי, עמ' 233-234.
20. על התאריך ראו צפדי, אל-ואפי, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 105; אבן חג'ר, אל-דרר, כרך 2, עמ' 51; מקריזי, כתאב אל-סלוק, כרך 2, עמ' 389; כותבים ממלוכיים אחרים מתארים את תרמשיירין כמי ששלט על הצ'אג'תאיים מאוחר יותר. ראו למשל ג'זרי, תאריח' חואדת', כרך 3, עמ' 751, 851-852, 922-923; שג'אעי, תאריח' אל-מלכ אל-נאצר, כרך 1, עמ' 17; מפצל, מצרים וסוריה, עמ' 63-64, 90. המקורות התימוריים מציינים בדרך כלל את שנת 1327/727 כשנת מותו של תרמשיירין, דבר שהוא מוטעה בעליל (ראו הפניות בהערה 8; פאסחי, מג'מל, כרך 3, עמ' 41 מציין שמת בשנת 729); הבלבול מתחיל כבר בציון תאריכי שלטונם של אחיו לפניו; וראו גם אצל אבן בטוטה, המתאר את מעלליו של תרמשיירין בהודו ובשיראז, למרות שגם לפי דבריו מת במהלך המרד נגדו: אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 43-47; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 562-564. לציונים השונים של מקום קברו של תרמשיירין ראו יזדי, מקדמה, עמ' 181 (סמרקנד); ח'ונדמיר, חביב אל-סיר (סמרקנד); סמרקנדי, מטלע אלסעדין, עמ' 125 (נח'שב); אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 42-43; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 562 (נח'שב).

האסלאם של תרמשיירין

לפי שמו נולד תרמשיירין כבודהיסט.²¹ אחרי שהתאסלם אימץ את השם עלֹא אל־דין מִחַמֵד ואת התואר סַלְטָאן אל־אַעֲטִים (הסולטאן העצום ביותר).²² תרמשיירין אימץ את האסלאם בעשור האחרון לחייו, כאשר היה בן שלושים או יותר, אולם קשה לקבוע אם המיר את דתו ב־725/1325, כלומר לפני שנכנס לזירה הפוליטית, או ב־729/1329, אחרי המסע שלו להודו. אל־עֶמְרִי, שכתב בראשית שנות הארבעים של המאה הארבע עשרה, אומר ששליטי צ'אגַתַאי התאסלמו זמן לא רב לפני כן, אחרי שנת 725/1325, ותרמשיירין היה השליט הצ'אגַתַאי הראשון שאימץ את האסלאם.²³ אֶבְן חֵ'לְדוֹן, שסיכם את דבריו של אל־עֶמְרִי, ציין רק שתרמשיירין התאסלם ב־725/1325, גישה המקובלת גם בחלק מספרות המחקר המודרנית.²⁴ אולם תאריך זה מוטל בספק בשל מכתב שנשלח בשנת 729/1328-9 מהסולטאן של דלהי לאילח'אן אבו סעיד (שלט בשנים 1316-1335). במכתב זה מציע הסולטאן מחמד בן טַע'לֵק לאילח'אן לשתף פעולה בשם האסלאם כנגד השליטים הצ'אגַתַאיים הכופרים בח'ראסָאן.²⁵ תרמשיירין אינו מוזכר במסמך, אך מן הסתם מדובר בתגובה לפלישתו להודו בראשית שנת 729/1328-9. סביר להניח אם כן, כפי שעושה סידיקי, שתרמשיירין התאסלם בסביבות שנת 1329. אם אמנם כך היה, הייתה לתרמשיירין סיבה פוליטית טובה לאמץ את האסלאם: המרת הדת אפשרה לו לקשור קשרי ידידות, שעליהם מעיד אבן בטוטה, עם הסולטאן של דלהי ולהתחמק מפשיטת הנקמה שזה תכנן לערוך נגדו.²⁶ אם אמנם התאסלם אז, ייתכן שתרמשיירין ניסה גם – אף כי ללא הצלחה – לשפר את סיכוייו במאבק על משרת הח'אנות, אך אין לכך כל הוכחה, וודאי שאין קשר ישיר בין ההתאסלמות לעלייתו לשלטון, כפי שהיה למשל במקרה של האילח'אן ע'אזאן.²⁷

קשה, אם כן, לקבוע מתי התאסלם תרמשיירין ומי אֶסְלַם אותו. קיים אמנם מועמד מתאים ביותר לתפקיד המאסלם – שיח' יחיא אבו אל־מפאח'ר באח'רזי (Yahyā Abū al-Mafākhir Bākhari, מת ב־1336), צופי ידוע ממסדר הפֶּבְרָאִיָה, שבילה את חמש עשרה שנותיו האחרונות בבוכרה. באח'רזי, שעמד בראש ההקדש של משפחתו בבוכרה, היה עשיר מאוד וזכה לכבוד רב מצד הסולטאנים והמלכים הצ'אגַתַאיים. הוא היה גם נכדו של סִיף אל־דין באח'רזי (Sayf al-Dīn Bākhari), השיח' שבאמצע המאה השלוש עשרה אסלם את ברקה (Berke, שלט בשנים 1257-1267), ח'אן אורדת הזהב והנסיך המונגולי הראשון שהתאסלם. אולם בכתביו באח'רזי אינו מייחס לעצמו את המרת הדת של תרמשיירין וגם המקורות הרבים המזכירים אותו אינם טוענים זאת.²⁸ אבן בטוטה, שנהנה גם הוא מהכנסת האורחים של באח'רזי, מזכיר שני אנשי דת שהיו קרובים לתרמשיירין: שיח' חסן, שהיה קשור לח'אן בקשרי נישואין, ושיח' חסאם אל־דין יאע'י (Husām al-Dīn Yāghī) מאַתְרָאָר, שאבן בטוטה מתאר כיצד הטיף לתרמשיירין והביאו עד דמעוּת.²⁹ אולם איש משני אלו – שאינם מוכרים ממקורות אחרים – ואף לא כל דמות אחרת, אינם מתוארים כמי שאסלמו את הח'אן, וזאת בניגוד למידע רב על אלו שאסלמו את הח'אנים המונגוליים האחרים.

עם זאת, ניתן להשתמש במידע של אבן בטוטה כדי לנסות ולהבין אילו חוגים דתיים השפיעו על תרמשיירין. שיח' הוא לרוב כינוי למורה צופי, וחסאם אל־דין יאע'י אכן מתואר כ'אחד ממשרתיו הצדיקים של האל... שנשבע שלא לקבל דבר מאיש',³⁰ כלומר כסגפן. גם תיאורו של אבן בטוטה את תרמשיירין כמבצע את טקס הַדְ'כָר מצביע על השפעה צופית על הח'אן.³¹ יחד עם זאת, מדבריו של אל־עֶמְרִי כי ההתאסלמות בטרנסאוקסניה התבצעה בעזרת אימאמים, עולמא, שיח'ים ואנשים יראי שמיים (אַתְקִיאָא) או באמצעות חכמי

28. על יחיא באח'רזי ראו הקדמתו של אפשר לספרו של באח'רזי וההפניות הרבות שם: באח'רזי, אוראד, בעיקר עמ' 26-31. על מעמדו הרם של באח'רזי בבח'ארא ראו צ'חוביץ, דוקומנטה, עמ' 36 (תרגום בעמ' 117), 196-201 (תרגום בעמ' 202-206). על המרת הדת של ברקה ח'אן ראו דוויס, התאסלמות, עמ' 83-86 וההפניות שם.
29. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 27-8, 30, 33, 38; אבן בטוטה/גיב, כרך 3 עמ' 554, 557, 559.
30. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 38; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 560; פול, שיח'ים, עמ' 283; ייתכן שחסאם אל־דין יאע'י זהה לחסאם אלי־אע'י הנזכר כפעיל בבח'ארא בשנות השלושים והארבעים של המאה הארבע עשרה בספרו של סח'אוי, אל־צ'וא, כרך 2, עמ' 195.
31. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 36; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 558; פול, שיח'ים, עמ' 283.

21. ברטולד, ארבעה מחקרים, כרך 1, עמ' 134; השם תרמשיירין נגזר מן המילה Dharmasrī בסנסקריט, שפירושה 'נכבד ובקי בחוק הבודהיסטי' (ד'רמה).
22. מפצ'ל, מצרים וסוריה, עמ' 63-64, 90; ג'זרי, תאריח' חואדת', כרך 3, עמ' 851, 922; עמרי, אל־תעריף, עמ' 70.
23. עמרי/לך, עמ' 38-39.
24. אבן ח'לְדוֹן, כתאב אל־עבר, כרך 5, עמ' 1129; פול, שיח'ים, עמ' 283.
25. ביאצ' תאג' אל־דין, עמ' 404-408. אני מודה לד"ר פיטר ג'קסון ששלח לי את הטקסט. ראו גם סידיקי, אבן טַע'לֵק, עמ' 10-12; ג'קסון, סולטאנות דלהי, עמ' 232.
26. סידיקי, אבן טַע'לֵק, עמ' 14; ג'קסון, סולטאנות דלהי, עמ' 233, 263-265; אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 43; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 562. ייתכן כמובן שהסולטאן של דלהי לא היה מודע להתאסלמות של תרמשיירין או שבחר להתעלם ממנה.
27. מלוויל, פאדשאה אל־אסלאם, עמ' 159-177.

הלכה (פְּקָהָא) ודרווישים (פְּקָרָא) עולה הרושם שהצופים שיתפו פעולה גם עם מלומדים דתיים אורתודוקסיים יותר, או שהקו המפריד בין שתי הקבוצות לא היה חד-משמעי, תופעה אופיינית לאזור מרכז אסיה גם בתקופה הטרומ-מונגולית.³²

גם אם איננו יודעים בבירור מתי התאסלם תרמשיירין או מי אסלם אותו, דבר אחד ברור: תרמשיירין עלה לשלטון במדינה הצ'אנגתאית בשנת 1331 כשליט מוסלמי.

תרמשיירין כשליט מוסלמי

תקופת שלטונו של תרמשיירין הביאה לשינויים רבי משמעות במדיניות החוץ והפנים של הח'אנות: היא שיפרה את היחסים הפוליטיים עם הסולטאנות של דלהי, כפי שהוסבר להלן, ואת הקשרים הכלכליים עם מצרים הממלוכית: אחרי המרת הדת של תרמשיירין נפתחה טרנסאוקסניה לסוחרים סוריים ומצריים והח'אן התייחס אליהם בכבוד גדול.³³ העובדה שתרמשיירין ביטל את המכסים על המסחר, שלא נקבעו על פי השריעה היוותה ללא ספק תמריץ נוסף עבור סוחרים אלו (ועבור אחרים). מדיניות זו של תרמשיירין עודדה ביטול מקביל של מכסים בקרב שכני הח'אנות של צ'אנגתאי – הסולטאנות של דלהי והמדינה האילח'אנית באיראן.³⁴ תרמשיירין קיים קשרים דיפלומטיים עם הממלוכים, אך אלו לא היו כנראה הדוקים במיוחד.³⁵ אין בידינו מידע על השפעת התאסלמותו על הקשרים בין מרכז אסיה למדינות המונגוליות המוסלמיות האחרות, האילח'אנים ואורדת הזהב.

אשר למדיניות הפנים, תרמשיירין נקט בשורת צעדים שנועדו לחזק את האופי

האסלאמי של ממלכתו: הוא עודד באופן פעיל את הפצת הדת החדשה בשטחיו, קרא למפקדיו ולחייליו להתאסלם והעדיף לוחמים מוסלמים על פני עמיתיהם הלא-מוסלמים. הוא ציווה גם על עריכת חמש התפילות היומיות בציבור.³⁶ קביעתו של אבן בטוטה כי יורשו של תרמשיירין אפשר ליהודים ולנוצרים לבנות מחדש את בתי התפילה שלהם עשויה להעיד על כך שהדבר נאסר בתקופת תרמשיירין, אך לא נמצאו בזמנו גם תיאורים דרמטיים של חילול כנסיות או של טבח כמרים בודהיסטים, המהווים חלק חשוב מתיאורי המרות דת של שליטים מונגולים אחרים.³⁷ זאת אף על פי שבממלכתו של תרמשיירין ישבו קהילות בודהיסטיות ונוצריות ענפות ואפילו מספר יהודים.³⁸

עם זאת, המרת הדת אכן קירבה את תרמשיירין לנתיניו המוסלמים. הוא ציווה על צבאו להימנע מלפגוע באוכלוסייה, ויחסו הצודק לנתיניו זכה לשבחים רבים.³⁹ אל-צפדי אף טוען שכאשר אנשי עיר מסוימת, שבה שלט אחיו של תרמשיירין, התלוננו על התנהגות המושל, הציע להם תרמשיירין פיצוי כספי. כשדרשו עונש חמור יותר למושל העריץ, נענה לדרישתם והוציא להורג את אחיו.⁴⁰ אם אכן מדובר בעובדה היסטורית ולא בטופוס (קונבנציה סיפורית), הרי פרט להנהגת צדק, היה תרמשיירין יכול לנצל את בקשת התושבים כדי להיפטר מיריב פוליטי פוטנציאלי.

המקורות משבחים במיוחד את תרמשיירין על הנהגת השריעה בשטחיו.⁴¹ אולם למדיניות זו היה פוטנציאל להתנגשות עם היאסה' (Mo. Jasaq; Tu.) המונגולית, בפרט כיוון שהצ'אנגתאיים היו ידועים כשומריה הנאמנים. היאסה הייתה אוסף החוקים שיוחס לצ'נגס ח'אן. במחקר יש ויכוח על תכניה והיקפה ועל היותה קובץ כתוב או מועבר בעל פה, אך ברור שהמונגולים במאות השלוש עשרה והארבע עשרה האמינו בקיומה של היאסה והיו

36. עמרי/ לך, עמ' 38-39, 41; שג'רת אל-אתראכ, דף 113א; יזדי, מקדמה, דף 81א; צפדי, אל-ואפי, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 104-105; וכן אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 38-36; אבן בטוטה/ גיב, כרך 3, עמ' 558-559, המתאר את תרמשיירין לוקח חלק בתפילות פומביות אלו.
37. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 46; אבן בטוטה/ גיב, כרך 3, עמ' 555; על המרות הדת האחרות ראו למשל דוויס, התאסלמות, עמ' 95-100; בויל, היסטוריה שושלתית, עמ' 379-380.
38. אבן בטוטה, רחלה, שם; נטנוי, מנתח'ב, עמ' 111; באחרזי, אוראד, עמ' 297-298, 309; קליין, הנוצרים הנסטוריאנים, עמ' 110-111, 162, 167, 169.
39. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 31, 34; אבן בטוטה/ גיב, כרך 3, עמ' 556, 557; צפדי, אל-ואפי, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 104-105; תתוי, תאריך אלפי, דף 60ב.
40. צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 104-105.
41. שם; עמרי/ לך, עמ' 41; יזדי, מקדמה, דף 81א; שג'רת אל-אתראכ, דף 113א.

32. עמרי/ לך, עמ' 38; עמרי, אל-תעריף, עמ' 70; והשווה פול, שיח'ים, עמ' 283. על החפיפה בין צופים לחכמי דת בטרנסאוקסניה הטרומ-מונגולית ראו דודח'ודויווה, כתובות, עמ' 127-129, 142, 172, 189-190, 201, 219; למצב דומה במדינה האילח'אנית ראו עמית-פרייס, צופים ושאמאנים, עמ' 36-37.
33. עמרי/ לך, עמ' 41.
34. צפדי, אל-ואפי, כרך 2, עמ' 69, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 105; אבן חג'ר, אל-דרר, כרך 2, עמ' 51; אבן תע'ריברדי, אל-נגום, כרך 9, שנת 736; ג'קסון, סולטאנות דלהי, עמ' 266, 272.
35. המקורות הממלוכיים מעידים על חילופי איגרות בין הח'אנות של צ'אנגתאי לממלוכים (עמרי, אל-תעריף, עמ' 70; מפצל, מצרים וסוריה, עמ' 63-64, 90), אך לא מצאתי בכרוניקות הממלוכיות ולו דיווח אחד על הגעת משלחת צ'אנגתאית, בניגוד לדיווחים הרבים על שליחים מהמדינה האילח'אנית ודיווחים (נדירים יותר) על שליחים מאורדת הזהב או מהסולטאנות של דלהי.

מעוניינים בשימורה. היאסה והשריעה סתרו זו את זו בתחומים שונים, אך בתקופה מאוחרת יותר התקיימו שתי המערכות במרכז אסיה זו לצד זו במשך שנים, גם אם היה זה קיום מתוח, כשלכל אחת תחומי השפעה משלה.⁴² מציאת האיזון בין שתי מערכות החוק היוותה אתגר חשוב לכל ח'אן מונגולי מוסלמי. ע'אזאן הצליח להציג עצמו כתומך נלהב של היאסה גם אחרי התאסלמותו, ואילו אוזבג בחר להוציא להורג את האמירים שמחו על נטישת היאסה של צ'נגס ח'אן לטובת 'הדת הישנה של הערבים'.⁴³ לדברי אבן בטוטה תרמשיירין הפר מספר חוקים של היאסה, כפי שיידון להלן. אל-צפדי, לעומת זאת, מרחיק לכת מעבר לכך וטוען שתרמשיירין ביטל את היאסה כולה ואף הגדיר אותה 'המערכת הפוליטית הנחותה ביותר' (אַרְדִּיל אל-סַיאַסַּא).⁴⁴ היעדר האיזון בין היאסה לשריעה מוצג לרוב כסיבה המרכזית להדחתו של תרמשיירין.

מדוע איבד תרמשיירין את השלטון?

אל-צפדי כותב שתרמשיירין לא הודח אלא ויתר על השלטון מרצונו החופשי. מאחר שלקראת סוף שלטונו גברה מאוד אדיקותו, העדיף לוותר על משרת הח'אן כדי ללכת להתבודד על הר גבוה. אולם עוד לפני שהגיע ליעדו נתפס על ידי אחד האמירים ובסופו של דבר הוצא להורג בפקודת הח'אן החדש.⁴⁵ קשה ליישב תיאור זה עם הידוע לנו על תרמשיירין ממקורות אחרים: אבן בטוטה מדגיש אמנם את מסירותו של תרמשיירין לאסלאם, אך הוא מתארו כשליט הממלא את חובותיו המנהליות והשיפוטיות כלפי נתיניו ופקודיו וכאיש המתעניין בציד יותר מאשר בהתבודדות ובמדיטציה.⁴⁶ דומה שדבריו של אל-צפדי משקפים שמועה שרווחה בזמנו על שליט צ'אגַתַּאי שהפך למעין איש דת קדוש,⁴⁷ אך אין לקבלם כפשוטם.

42. לדיון עדכני בוויכוח על היאסה ראו מורגן, היאסה הגדולה. על יחסי היאסה והשריעה במרכז אסיה האוזבגית ראו למשל מק-צ'יסני, מרכז אסיה, עמ' 41-117; מק-צ'יסני, מי זמזם.
43. דוויס, התאסלמות, עמ' 108-109; על ע'אזאן ראו עמית-פרייס, ע'אזאן, אסלאם והמורשת המונגולית, עמ' 1-10.
44. צפדי, אל-זואפי, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 104-105.
45. שם.
46. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 29-31, 34, 38-39; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 555, 557-559; וראו גם עמרי/לך, עמ' 41.
47. ראו למשל אצל נטנזי תיאור של דורג'י ח'אן, שהיה לדבריו יורשו של תרמשיירין, שאפילו בעודו אוכל חשש לנשוך את מזונו, כדי שלא ישלם על כך ביום הדין

מקורות תימוריים ומעולים מציינים שבזאן, שהדיח את תרמשיירין, לא היה מוסלמי, ובכך מציעים מניע דתי להפיכה.⁴⁸ אבן בטוטה, המגדיר את בזאן כמוסלמי 'מרושע שדרכיו רעות', מציין סיבות מוגדרות יותר – ומצוטטות תכופות – להתנגדותו של בזאן לתרמשיירין. לדבריו, תרמשיירין הפר את היאסה של צ'נגס ח'אן הן בכך שלא ערך את ה'טוי' (toy) השנתי, אסיפה של נסיכים ואצילים שבסמכותה להדיח את הח'אן, והן בכך שלא ביקר בחלק המזרחי של נחלתו, ובפרט באלמליק, הבירה הצ'אגַתַּאית המקורית על נהר אָלִי, במשך ארבע שנים, כלומר בכל תקופת שלטונו.⁴⁹ תיאורים ממלוכיים של נחלתו של תרמשיירין, שלפיהם כוללת זו את בוכרה, סמרקנד, בֶּלְחִי, מְרִן, עִזְנָה וטרנסאוקסניה או את ח'ראסאן וטרנסאוקסניה,⁵⁰ מאששים את הטענה השנייה, ואם תיאורו של אל-צפדי על אודות יחסו של תרמשיירין ליאסה נכון ולו במעט, הרי מרד נגדו נראה כמעט מחויב המציאות.

עם זאת, ישנן גם סיבות אפשריות אחרות לגורלו של תרמשיירין. ראשית, מלכתחילה מצא תרמשיירין את עצמו בעמדה לא נוחה בעצם היותו האחרון בשורה ארוכה של בני דוא שירשו איש את אחיו. פירוש הדבר שבעת עלייתו של תרמשיירין רבים מבניהם של הח'אנים שקדמו לו ראו עצמם מועמדים ראויים לכס השלטון לא פחות ממנו. ואכן, בזאן שהדיחו היה בנו של דרה תמר, אחיו וקודמו בתפקיד של תרמשיירין, ובין תומכיו של בזאן היו גם אחיינים אחרים של תרמשיירין כמו ינגי (Yangi), בנו של הח'אן כבכ, וג'נכשי (Changshi) ויסון תמר (Yesün Temür), בניו של הנסיך אבוגאן (Ebügen).⁵¹ סיבה אפשרית נוספת להדחתו של תרמשיירין היא היבט של מדיניותו הנזכר רק אצל אל-צפדי. לדבריו, תרמשיירין הכריח את המונגולים לעסוק בחקלאות למרות מחאותיהם.⁵² ההרס שאבן בטוטה מצא בסמרקנד, בלח', עִזְנָה ומרו

- (נטנזי, מנתח'ב, עמ' 111). דמותו המסתורית של ח'ליל בן יסאור, נסיך וח'אן צ'אגַתַּאי שהפך למורהו של בהא אל-דין נקשבנד, מייסד מסדר הנקשבנדיה, קשורה גם היא מן הסתם לאותו מוטיב. על ח'ליל ראו פול, שיח'ים, עמ' 284-291.
48. שג'רת אל-אתראכ, דף 113ב; יזדי, מקדמה, דף 81א; ח'ונדמיר, חביב אל-סיר, כרך 3, עמ' 51 [טקסט]; כרך 3/1, עמ' 90 [תרגום]; תתוי, תאריח' אלפי, דף 60א.
49. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 40; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 561.
50. צפדי, אל-זואפי, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 104-105; אבן חג'ר, אל-דרר, כרך 2, עמ' 251; עמרי, אל-תעריף, עמ' 70. אך אצל עמרי/לך, עמ' 36-37, תיאור נחלת צ'אגַתַּאי כולל גם את חלקה המזרחי; ראו גם אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 17-18; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 548. אלמליק מוגדרת שם כעיר האחרונה בטרנסאוקסניה והראשונה בסיין.
51. שג'רת אל-אתראכ, דף 114א; יזדי, מקדמה, דף 81א; אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 42-43; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 562.
52. צפדי, אל-זואפי, כרך 10, עמ' 382; צפדי, אעיאן, כרך 2, עמ' 104-105.

והאזכורים התכופים של חורבות והרס בתעודת וקף בח'ארי משנת 1326 מסבירים את הצורך בשיקום החקלאות בח'אנות של צ'אג'תאי.⁵³ ידוע גם שבשנת 1326 היו למספר אמירים צ'אג'תאיים אדמות חקלאיות וגנים באזור בוכרה, אך אין בכך כדי להצביע על כך שהם עצמם עסקו בחקלאות.⁵⁴ גם אם מאה שנה לאחר תקופתו של צ'ינגס ח'אן הייתה גישתם של המונגולים לחקלאות מורכבת הרבה יותר מבעבר,⁵⁵ הרי אם אל-צפדי צודק ותרמשיירין אכן הכריח את המונגולים לעסוק בחקלאות, דומה שהיה בכך מרכיב של התאבדות פוליטית.

להדחתו של תרמשיירין היו, אם כן, מספר סיבות, ואלו אינן קשורות דווקא לדתו החדשה או למדיניותו הדתית. הצירוף של גישתו ליאסה, מעמדו המשפחתי ומדיניותו בנושא החקלאות די היה בו כדי להביא להדחתו, והעובדה שלרבים ממתנגדיו היה בסיס טריטוריאלי בחלקים המזרחיים של ממלכתו מן הסתם לא הקלה עליו.

אין פלא אפוא שתרמשיירין הודח. מפתיע יותר שלמרות שלטונו קצר הימים וסופו העגום, ההפיכה נגדו לא שינתה את האופי המוסלמי של נחלתו. יש לסייג מעט קביעה זו: בעת מותו של תרמשיירין לא היה החלק המזרחי של הח'אנות מוסלמי באופן מלא.⁵⁶ גם יורשיו של תרמשיירין, שבילו את רוב זמנם בחלק המזרחי של הח'אנות, לא היו מוסלמים: ג'נכשי (Changshi), שלט מדצמבר 1335 עד 1338), שמונה לח'אן צ'אג'תאי זמן קצר לאחר המרד של בוזאן, נטה חסד לנוצרים באלמליק שהצליחו לרפאו, ונטנזי מתארו כבודהיסט אדוק, שבעצת כמרים בודהיסטים (ב'ח'שיאן) בנה מקדשים בודהיסטיים רבים והציב אלילים בכל מסגד.⁵⁷ תיאור זה, גם אם הוא מן

53. אבן בטוטה, רחלה, כרך 3, עמ' 58-59, 63, 88; אבן בטוטה/גיב, כרך 3, עמ' 567,

571-572, 574, 590; צ'חוביץ, דוקומנטה, למשל עמ' 40-42, 94.

54. צ'חוביץ, דוקומנטה, עמ' 58, 65, 67-68, 75, 83-84, 107.

55. חקלאות משנית היוותה חלק – זניח למדי – של הכלכלה המונגולית במרכז אסיה (ראו למשל קאשאני, תאריח' אולג'יתו, עמ' 208), אך למיטב ידיעתי המונגולים היחידים שיש עדויות על כך שעסקו בחקלאות במרכז אסיה הם עבדים שעבדו באדמות וקף בבח'ארא בשנת 1326 (צ'חוביץ, דוקומנטה, עמ' 109) או, בתקופת הח'אן כבכ (1320-1327), אלו שזרעו את השדות בדרכם להתקיף את שושלת היואן בסין ונהנו מהקציר בדרכם חזרה (נטנזי, מנתח'ב, עמ' 107-108). על גישתם של האמירים המונגולים לחקלאות במדינה האילח'אנית ראו למשל עמית, נומאדים תורכ'מונגולים והאקטאע, עמ' 156-165.

56. ההתאסלמות של החלק המזרחי של ח'אנות צ'אג'תאי, הידוע כמעולסתאן, מיוחסת לח'אן טע'לק תמר (1347-1363). ראו דע'לת, תאריח' רשידי, כרך 1, עמ' 6 ואילך.

57. נטנזי, מנתח'ב, עמ' 114; ברטולד, ארבעה מחקרים, כרך 1, עמ' 134; יול, קתאי, כרך 3, עמ' 31-32. לתארוך שלטונו של ג'נכשי ראו אובין, ח'ראסאן, עמ' 24, הערה 34; דוזמאגולוב, מצבות, עמ' 478.

הסתם מוגזם למדי,⁵⁸ מעיד ללא ספק על שלטון לא מוסלמי. שלטון זה נמשך גם תחת אחיו ויורשו של ג'נכשי, יסון תמר (Yesün Temür), שלט בשנים 1337-1339), ואחריו חזר השלטון בח'אנות לידי שליטים מוסלמים. הישגו של תרמשיירין היה לפיכך מוגבל לחלק המערבי של ממלכתו, זה שנודע אחר כך בשם אלוס צ'אג'תאי (Ulus Chaghatay). אולם גם התאסלמות מלאה של המונגולים באלוס צ'אג'תאי – אזור טרנסאוקסניה, פ'רע'אנה וחלקים מח'ראסאן – היא שינוי דרמטי, שספק אם יכול היה להיות מושג רק בתקופת שלטונו הקצרה של תרמשיירין. כדי להבין את מקומו של תרמשיירין באסלום הח'אנות יש לבחון את הידוע על ההתאסלמות במדינת צ'אג'תאי לפני עלייתו לשלטון.

ההתאסלמות בח'אנות של צ'אג'תאי לפני תרמשיירין

השליט המוסלמי הראשון בח'אנות של צ'אג'תאי היה הח'אן השישי, מבארק שאה (Mubārak Shāh), אך הוא שלט רק חודשים ספורים בשנת 1266. יורשו בראק (Baraq), שלט בשנים 1266-1271) התאסלם רק ערב מותו, לאחר תבוסה ניצחת שנחל בקרב בח'ראסאן ב-1270.⁵⁹ אין לנו כל עדות לגבי מקומו של האסלאם במדיניותם של שני הח'אנים הללו, ואבו אל-ע'אזי אף מדגיש שלהתאסלמותו של בראק לא הייתה שום השפעה על הצ'אג'תאיים.⁶⁰ בראשית המאה הארבע עשרה עלה ח'אן מוסלמי נוסף, נאליקוא (Naliqo'a), שלט בשנים 1308-1309) לכס הצ'אג'תאי. הוא ניסה לאסלם את המפקדים בצבאו, ומדיניות זו הביאה להדחתו המהירה – גם בשל מוצאו שלא מבית דוא ובשל התנגדות מצד בני משפחתו הקרובה.⁶¹ יסאור, (Yasawur) אחיינו של נאליקוא שבראשית המאה הארבע עשרה התחרה ללא הצלחה על כתר ח'אן צ'אג'תאי וערק לאיראן בשנת 1316, היה אף הוא מוסלמי.⁶² בגנאולוגיה של בית צ'אג'תאי, המובאת בצורה מפורטת ביותר בחיבור התימורי האנונימי 'מעז אל-אנסאב', ניתן לזהות נסיכים נוספים כמוסלמים על פי שמותיהם. גם אם אי אפשר לקבוע מספרים מדויקים על סמך הנתונים בגנאולוגיה, ברור

58. ראו למשל תיאורו של אל-סח'אוי על הלמדנות האסלאמית בסמרקנד בתקופת ג'נכשי. לא נזכר בו כל איום על המשך הלימוד. סח'אוי, אל-צ'וא, כרך 2, עמ' 194-195.

59. על שני הח'אנים ראו בירן, קאידו, עמ' 23-32.

60. אבו אל-ע'אזי, שג'רת תרכ, עמ' 159.

61. וצאף, תאריח' וצאף, עמ' 518-519; קאשאני, תאריח' אולג'יתו, עמ' 148; ברטולד, ארבעה מחקרים, כרך 1, עמ' 131-132; בירן, קאידו, עמ' 77, 93.

62. קאשאני, תאריח' אולג'יתו, עמ' 213; וראו גם קאתו, כבכ ויסאור, עמ' 100, 110.

שבין בני דורו של תרמשירין ואפילו בדור שקדם לו כבר היו מספר נסיכים צ'אגאטיים מוסלמים.⁶³

מוסלמים נמצאו בשלב זה גם בין מפקדי צבא צ'אגאטי: אל-עמרי מציין בכירור שחלק מהאמירים של תרמשירין התאסלמו לפניו, ואכן אמירים צ'אגאטיים בעלי שמות מוסלמיים מופיעים בכרוניקות לפחות מראשית המאה הארבע עשרה.⁶⁴ בחיבור 'מעז אל-אנסאב' מובאת רשימה מלאה של האמירים משבטו של תמר לנג – שבט ברלס (Barlas), שנחלתו הייתה באזור כש בטרנסאוקסניה – מימי צ'נגיס ח'אן ועד ימי תמר. ג'והן וודס (John E. Woods), שחקר את הגנאולוגיה הזו, מצא שבתקופת תרמשירין חמישים עד שבעים אחוזים מן המפקדים היו בעלי שמות ערביים-מוסלמיים.⁶⁵ מסמך וקף בח'ארי משנת 726/1326 מספק גם הוא עדות עקיפה להתאסלמותם של מונגולים שלא נמנו עם האצולה או הפיקוד בתקופת תרמשירין: המסמך מתאר כפרים ושדות רבים שהוקדשו לח'אנקאה ולמאוזוליאום של השיח' הכבראוי סיף אל-דין באחרזי, מידע המעיד על הבסיס הכלכלי האיתן של הכבראוי בבוכרה. בנוסף לכך הוקדש במסמך זה מקום מיוחד לדיון באמצעים הדרושים לרכישה ולשחרור של עבדים שיעבדו באדמות ההקדש. רשימת העבדים כוללת מספר אנשים המזוהים כמונגולים (וכן סינים [או ח'יתאנים] והודים), שמחזיקי ההקדש אסלמו אותם מן הסתם.⁶⁶ מכאן עולה שההתאסלמות של שושלת צ'אגאטי לא החלה מן השליט ונמשכה בהתאסלמות הכפופים לו, אלא להיפך.⁶⁷ נראה שהמדיניות הפרו-אסאלמית של תרמשירין הייתה גורם מאיץ שהפך חברה מעורבת לחברה מוסלמית יותר. בטרנסאוקסניה הספיקה האצת ההתאסלמות בשל פעולות השליט כדי לשוות אופי מוסלמי לאלוס כולו, כלומר לכל האוכלוסייה הנומאדית התורכו-מונגולית באזור. זה היה הבסיס לתהילתו של תרמשירין.

מדוע נשכח תרמשירין?

מדוע הייתה תהילתו של תרמשירין כה מוגבלת? לסיכום הדיון, הבה נחזור לשאלות שהוצגו בראשית המאמר: מדוע לא זכה תרמשירין בעקבות

63. מעז אל-אנסאב, דפים 30-38-א.

64. עמרי/ לך, עמ' 38; וראו למשל וצאף, תאריח' וצאף, עמ' 518-519.

65. וודס, השושלת התימורית, עמ' 12.

66. צ'חוביץ, דוקומנטה, עמ' 109; דוויס, עליית הכבראוי במרכז אסיה, עמ' 48-49.

67. ראו סיכום דומה של מלוויל לגבי המצב במדינה האילח'אנית ערב התאסלמותו של צ'אזאן ('פאדשאה אל-אסלאם, עמ' 171-172) ושל דוויס לגבי המצב באורדת הזהב ערב עליית אוזבג (וולגה אורל, עמ' 11). ראו גם וודס, השושלת התימורית, עמ' 12.

התאסלמותו למעמד מקביל לזה של ע'אזאן, אוזבג, טע'לק תמר או אפילו ברכה ח'אן בשטחיהם? מדוע אנו יודעים כה מעט על המרתו של תרמשירין – הן לגבי הדרך שבה קרתה והן על הדרך שבה הובנה ונתפרשה?⁶⁸ מדוע אין במקרה של תרמשירין סיפור המרת דת? מעבר לכך שהח'אנות של צ'אגאטי מתועדת הרבה פחות משאר המדינות המונגוליות, ניתן למנות גם גורמים נוספים:

ראשית, אם הדברים שהובאו בסעיף הקודם אכן נכונים, התאסלמותו של תרמשירין הייתה המשך – ובמידה מסוימת אף תוצאה – של תהליך המרת הדת בטרנסאוקסניה, ולא נקודת מפנה דרמטית. עם זאת, מצב דומה לא מנע את הפיכתו של ע'אזאן למוקד סיפורי ההתאסלמות במדינה האילח'אנית.⁶⁹ שנית, וזהו הסבר משמעותי יותר, בניגוד חד לע'אזאן או לאוזבג,⁷⁰ כשליט נכשל תרמשירין כישלון חרוץ. הוא שלט תקופה קצרה בלבד, שלטונו נעדר כל הישג ממשי והסתיים בהדחה מבישה. נסיבות כאלה אינן נוחות ליצירת מיתוסים. שלישי, דחיקתו של תרמשירין לשולי הזיכרון הקולקטיבי של מרכז אסיה אינה נובעת רק מתפקודו החלש כשליט אלא גם מהתפתחויות מאוחרות יותר בח'אנות של צ'אגאטי. לאחר מותו של תרמשירין עברה על הח'אנות תקופה סוערת, וכתוצאה ממנה היא התפרקה לשתי יחידות פוליטיות – החלק המערבי, אלוס צ'אגאטי, שמרכזו בטרנסאוקסניה, והחלק המזרחי, שנקרא מעולסתאן וכלל את קירגיזיה, דרום קאזאחסתאן ורוב מחוז סינג'יאנג שבסין. החלק המערבי, בסיס הכוח של תרמשירין, הוכפף במהרה לתמר לנג (ששלט בשנים 1370-1405). כפי שהראתה ביאטריס מאנץ (Beatrice F. Manz), תמר לנג, שלא היה מצאצאי צ'נגיס, ניסה לבנות לעצמו לגיטימציה כפולה, שהתבססה הן על תפקידו כשומר וכמשקם של המורשת המונגולית והן על מעמדו כמגן האסלאם. הוא נשא לנשים נסיכות מבית צ'אגאטי ומינה ח'אן בובה צ'נגסי, אך היה נחוש בדעתו לתת לח'אן זה תפקיד פורמלי בלבד.⁷¹ האדרה של תרמשירין, שהיה גם צ'נגסי וגם מוסלמי, עלולה הייתה להיות בעייתית עבור תמר, בפרט כיוון שצאצאיו של תרמשירין עדיין חיו בחצרו.⁷²

68. האבחנה בין 'האירוע כפי שקרה' לבין 'הדרך שבה הובן או נתפרש', כלומר המסורת הספרותית שהתפתחה סביב המרת הדת, מבוססת על אבחנותיו של דוויס בספרו על התאסלמות אורדת הזהב (דוויס, התאסלמות).

69. ראו מלוויל, פאדשאה אל-אסלאם, עמ' 159-177.

70. על אוזבג ראו דוויס, התאסלמות, עמ' 91-92; על ע'אזאן ראו בויל, היסטוריה שושלתית, עמ' 379-397.

71. מאנץ, תמר לנג והסימבוליזם של השלטון; מאנץ, הקריירה של תמר לנג.

72. בשנת 771/1370 נתן תמר את בתו של תרמשירין, אלמנתו של אמיר חסין שתמר ירש אותה, לאחד ממפקדיו, בהראם ג'לאיר. ראו מירח'ואנד, רוצ'ית אל-צפא, כרך 6, עמ' 78-79, וכן כרך 6, עמ' 307, על תמר המכיר בעליונותו של תרמשירין ערב יציאתו להודו.

זאת ועוד. הקריירה המזהירה של תמר עלתה לאין ערוך על זו של תרמשירין וסיפקה לאלוס צ'אגתאי בסיס מוצק הרבה יותר לעיצוב זהות קהילתית. הזהות המוסלמית התורכמונגולית בטרנסאוקסניה נבנתה על הצלחתו הפוליטית של תמר ועל עצמתם התרבותית של יורשיו ולא על ההתאסלמות ומבשריה. המרכיב המונגולי נותר מרכיב חשוב באידאולוגיה של תמר ובלגיטימציה התימורית, אבל תמר לא הגביל את עצמו לענף הצ'אגתאיי. הוא הציב לו את צ'נגס ח'אן כמודל וקיבץ סביבו חבורת נסיכים מונגוליים מהענפים הצ'נגיסיים השונים. בהציבו עצמו כמגינים עלה בידו לתת לגיטימציה לכיבושה של כל טריטוריה שהשתייכה אי פעם לאימפריה המונגולית.⁷³ יורשיו של תמר, למן שאהרוח' (Shāhrūkh), שלט בשנים (1409-1447) ואילך, לא הזניחו את הקשר לבית צ'אגתאי. אולם היות שמרכז שלטונם היה בח'ראסאן, וכיוון ששלטו על ממלכה קטנה הרבה יותר מזו של תמר, העדיפו אלה להציג את האילח'אנים, ובעיקר את ע'אזאן, כגיבוריהם.⁷⁴ מאוחר יותר, כאשר האוזבכים הצ'נגיסים הביסו את התימורים והשתלטו על טרנסאוקסניה (1501), הם פנו לאבותיהם מבית ג'ושי – ולא מבית צ'אגתאי – כדי ליצור את מיתוסי הזהות שלהם ובחרו לקרוא לעצמם על שם אוזבג, הח'אן שתחת שלטונו הושרש האסלאם באורדת הזהב.⁷⁵ מסורות צ'אגתאיות מאוחרות נוצרו בעיקר במעולסתאן בחלק המזרחי של הח'אנות, ולא בטרנסאוקסניה, ולפיכך טע'לק תמר ולא תרמשירין הוא שהפך לגיבור סיפורי ההתאסלמות של בית צ'אגתאי.⁷⁶

73. מאנץ, היסטוריה מונגולית, עמ' 137-141.

74. שם, עמ' 143-147. דומה שהאילח'אנים היו גם בחירה היסטורית נוחה יותר, שכן בניגוד לבית צ'אגתאי, שצאצאיו עדיין שלטו במעולסתאן בתקופת התימורים, לאילח'אנים כבר לא נותר אז זכר.

75. ראו דוויס, התאסלמות. האוזבכים לא היו צאצאיו הישירים של אוזבג אלא התייחסו לענף אחר מבית ג'ושי, אך למרות זאת בחרו לקרוא לעצמם על שם הח'אן המאסלם [אוזבג היא הצורה המונגולית של שם זה; אוזבכ היא צורתו התורכית].

76. ראו לדוגמה קים, קדושים מוסלמים.

רשימה ביבליוגרפית

מקורות ראשוניים

- אבו אל-ע'אזי, שג'רת תרכ
 אבן בטוטה, רחלה
 אבן בטוטה/ גיב
 אבן חג'ר, אל-דרר
 אבן ח'לדון, כתאב אל-עבר
 אבן תע'ריברדי, אל-נגום
 אברו, ד'יל באחר'זי, אוראד
 ביאצ' תאג' אל-דין אל-דין
 ג'זרי, תאריח' חואדת'
 דע'לת, תאריח' רשידי
 וצאף, תאריח' וצאף
 ח'ונדמיר, חביב אל-סיר
 סונג ל'יין, יואן שה יול, קתאי
 יודי, מקדמה
 מירח'ואנד, רוצ'ת אל-צפא
 מעז אל-אנסאב
 אבו אל-ע'אזי, שג'רת תרכ
 אבן בטוטה, רחלה
 אבן בטוטה/ גיב
 אבן חג'ר, אל-דרר
 אבן ח'לדון, כתאב אל-עבר
 אבן תע'ריברדי, אל-נגום
 אברו, ד'יל באחר'זי, אוראד
 ביאצ' תאג' אל-דין אל-דין
 ג'זרי, תאריח' חואדת'
 דע'לת, תאריח' רשידי
 וצאף, תאריח' וצאף
 ח'ונדמיר, חביב אל-סיר
 סונג ל'יין, יואן שה יול, קתאי
 יודי, מקדמה
 מירח'ואנד, רוצ'ת אל-צפא
 מעז אל-אנסאב
 Abū al-Ghāzī Bahādur Khan, *Histoire des Mongols et des Tatars*, trans. P. I. Desmaisons, reprint, Amsterdam and St. Leonards 1970.
 Ibn Battūta, *Voyages d'Ibn Battūta*, ed. and trans. C. Defremery and B. R. Sanguinetti, Paris 1969.
 Ibn Battūta, *The Travels of Ibn Battūta*, trans. H. A. R. Gibb, Cambridge 1958-1994.
 אחמד בן עלי אל-עסקלאני אבן חג'ר, אל-דרר אל-כאמנה פי אעיאן אלמאאה אל-ת'אמנה, קהיר 1966.
 עבד אל-רחמן בן מחמד אבן ח'לדון, כתאב אל-עבר, בירות 1957.
 יוסף אבו אל-מחאסן אבן תע'ריברדי, אל-נגום אל-ט'אהרה, קהיר 1942.
 חאפט' אברו, ד'יל ג'אמע אל-תואריח' רשידי, טהרן 1960.
 אבו אל-מפאח'ר יחיא באחר'זי, אוראד אל-אחכאב ופצוצ אל-אדאב, עורך: א. אפשאר, טהרן 1966.
 ביאצ' תאג' אל-דין אחמד וזיר, עורכים: א. אפשאר ומ. תימורי, אצפהאן 1974.
 מחמד בן אבראהים אל-ג'זרי, תאריח' חואדת' אל-זמאן ואנבאאה, בירות 1998.
 Muhammad Khaydar Dughlat, *Ta'rikh-i Rashīdī*, ed. and trans. W. M. Thackston, Cambridge, Mass. 1996.
 עבדאללה בן פצ'ל אללה וצאף, תאריח' וצאף, טהרן 1338/1960.
 Khwāndamīr, *Ḥabīb al-siyar*, ed. and trans. W. M. Thackston, Cambridge, Mass. 1994, 12 vols.
 Song Lian, *Yuan shi*, Beijing 1976, 15 vols.
 H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, Works Issued by the Hakluyt Society, series II, vol. 37, reprint. Nendeln, Liechtenstein 1967.
 שרף אל-דין יודי, מקדמת ט'פר נאמה, טשקנט 1972.
 מירח'ואנד, תאריח' רוצ'ת אל-צפא, טהרן 1960.
 מעז אל-אנסאב, כתב יד B. N. Persian 67.

- מקורות משניים
- J. Aubin, 'Le Khanat de Chaghatai et le Khorassan (1334-1380)', *Turcica*, 7/2 (1976), pp. 16-60
- J. A. Boyle, 'Dynastic and Political History of the Ilkhans', *The Cambridge History of Iran, Vol. 5 The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle, Cambridge 1968, pp. 303-421.
- M. Biran, 'The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür The Ögödeid and Chaghadaid Realms', *The Cambridge History of Inner Asia, Vol. 2.*, eds. P. B. Golden, N. Di Cosmo and A. Frank, Cambridge 2009, pp. 44-66.
- M. Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Richmond, Surrey 1997.
- V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, reprint, Leiden 1962.
- E. V. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, reprint of London 1910 ed., Osnabruck 1987.
- P. B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic People*, Wiesbaden 1992.
- P. Jackson, 'The Mongols and the Delhi Sultanate in the Reign of Mu'ammad Tughluq (1325-1351)', *Central Asiatic Journal* 19 (1975), pp. 118-157.
- P. Jackson, 'Chaghataid dynasty', *Encyclopedia Iranica*, vol. 5 (1992), p. 345.
- P. Jackson, *The Delhi Sultanate A Political and Military History*, Cambridge 1999.
- L. N. Dodkhudoeva, *Epigraficheskie pamiatniki Samarkanda XI-XIV vv, vol. 1*, Doshanbe 1992.
- D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, University Park, PA 1993.
- D. DeWeese, 'Problems of Islamization in the Volga-Ural Region Traditions about Berke Khan', *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilization in the Volga Ural Region*, eds. A. Ψaksu and R. Muhammetshin, Istanbul 2001, pp. 3-13.
- D. DeWeese, 'The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia', *Iranian Studies* 21/1-2 (1988), pp. 45-83.
- אובין, ח'ראסאן
- בויל, היסטוריה שושלתית
- בירן, המונגולים במרכז אסיה
- בירן, קאידו
- ברטולד, ארבעה מחקרים
- ברטשניידר, מחקרים מדייוואליים
- גולדן, מבוא
- ג'קסון, המונגולים והסולטאנות של דלהי
- ג'קסון, השושלת הצ'אג'תאית
- ג'קסון, סולטאנות דלהי
- דודח'ודרווה, כתובות
- דוויס, התאסלמות
- דוויס, וולגה אורל
- דוויס, עליית הכבראוויה במרכז אסיה

- Muffadal b. Abī al-Fadāyil, *Agypten und Syrien Zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Muffadal b. Abī al-Fadāyil*, ed. and trans. S. Kortantamer, Freiburg 1973 (Islamkundliche Untersuchungen 23).
- תקי אל-דין אחמד אל-מקריזי, כתאב אל-סלוק למערפת דול אל-מלוק, קהיר 1973-1934.
- מעין אל-דין נטנוי, מנתח'ב אל-תואריח' מעיני, עורך: ג'ן אובין, טהרן 1957.
- The Wonders of the East by Friar Jordanus*, trans. H. Yule, Works Issued by the Hakluyt Society, first series no. 31, reprint. of the 1863 ed., New York [n.d.].
- שמש אל-דין מחמד אל-סח'אוי, אל-צ'וא אל-לאמע, בירות 1966.
- עבד אל-רוזאק אל-סמרקנדי, מטלע אל-סעדין ומג'מע אל-בח'רין, טהרן 1993.
- יחיא אל-סרהנדי, תאריח'יי מבארק שאהי, עורך: מ"ה חסיין, כלכותה 1931.
- Al-°Umarī, Aḥmad b. Yahyā ibn Fadl allah, *Das Mongolische Weltreich al-°Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fi mamālik al-amṣār*, ed. and trans. K. Lech, Wiesbaden 1968 (Asiatische Forschungen 14).
- אחמד בו יחיא אל-עמרי, אל-תעריף באל-מצטלח אל-שריף, בירות 1988.
- אחמד פאסחי, מג'מל פאסחי, טוס-משרד 1960.
- Farā'id Ghiyāthi, ms. Fatih, fol. 454a-455b, cited in J. Aubin, 'Le Khanat de Chaghatai et le Khorassan (1334-1380)', *Turcica* 7/2 (1976), p. 22.
- ח'ליל אבן איבכ אל-צפדי, אל-ואפי ב-אל-ופיאת, בירות 1997-1981.
- ח'ליל אבן איבכ אל-צפדי, אעיאן אל-עצר ואעואן אל-נצר, בירות 1998.
- עבד אל-קאסם עבדאללה בן עלי קאשאני, תאריח' אולג'יתו, טהרן 1969.
- חמדאללה מסתופי אל-קזויני, תאריח' גזידה, פריז 1913.
- נט'אם אל-דין שאמי, ט'פר נאמה, בירות 1937.
- שמש אל-דין אל-שג'אעי, תאריח' אל-מלכ אל-נאצר מחמד בן קלאון אל-צאלחי ואולאדה, ויסבאדן 1985.
- שג'רת אל-אתראכ, כתב יד אוניברסיטת הרווארד .Pers. 6f.
- אחמד תתוי, תאריח' אלפי, כתב יד India Office 3291.
- מפצ'יל, מצרים וסוריה
- מקריזי, כתאב אל-סלוק
- נטנוי, מנתח'ב
- נפלאות המזרח
- סח'אוי, אל-צ'וא
- סמרקנדי, מטלע אל-סעדין
- סרהנדי, תאריח'יי מבארק
- עמרי/לך
- עמרי, אל-תעריף
- פאסחי, מג'מל פראאד ע'יאתי
- צפדי, אל-ואפי
- צפדי, אעיאן
- קאשאני, תאריח' אולג'יתו
- קזויני, תאריח' גזידה שאמי, ט'פר נאמה שג'אעי, תאריח' אל-מלכ אל-נאצר שג'רת אל-אתראכ תתוי, תאריח' אלפי

- I. H. Siddiqi, 'Sultan Muhammad bin Tughluq's Foreign Policy: A Reappraisal', *Islamic Culture* 62/4 (1988), pp. 1-22.
- R. Amitai, 'Did Chinggis Khan have a Jewish Teacher?', *JAOS* 124/4 (2004), pp. 691-706.
- R. Amitai, 'The Conversion of Ahmad Tegüdar', *JSAI* 25 (2001), pp. 15-43.
- R. Amitai, 'Turco-Mongolian Nomads and the Iqtā' System in the Islamic Middle East (c. 1000-1400)', *Nomads and the Sedentary World*. Richmond, eds. A.M. Khazanov and A. Wink, Surrey 2001, pp. 152-171.
- R. Amitai-Preiss, 'Ghazan, Islam and Mongol Tradition: A View from the Mamluk Sultanate', *BSOAS* 59 (1996), pp. 1-10.
- R. Amitai-Preiss, 'Sufis and Shamans Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate', *JESHO* 42 (1999), pp. 27-46.
- M. Fedorov, 'On the Attribution of the Anonymous Chaghatayid coins minted in 726-7 AH', *ONS newsletter* 162 (2000), pp. 9-11.
- J. Paul, 'Scheiche und Herrscher im Khanat Čagatay', *Der Islam* 67 (1990), pp. 278-321.
- J. Pfeiffer, 'Conversion Versions Sultan Öljeitu's Conversion to Shi'ism (709/1309) in Muslim Narrative Sources', *Mongolian Studies* 22 (1999), pp. 35-67.
- J. Pfeiffer, 'Reflection on a "Double Rapprochement" Conversion to Islam among Mongol Elite during the Early Ilkhanate', *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, ed. L. Komaroff, Leiden 2006, pp. 369-389.
- O. D. Chekhovich, *Bukhariskie dokumenty XIV veka*, Tashkent 1965.
- K. Kato, 'Kebek and Yasawur- The Establishment of the Chaghatai Khanate', *Memoires of the Research Department of the Toyo Bunko* 49 (1991), pp. 97-118.
- Hodong Kim, 'The Early History of the Moghul Nomads the Legacy of the Chaghatai Khanate', *The Mongol Empire and its Legac Legacy*, eds. R. Amitai-Preiss and D.O. Morgan, Leiden 1999, pp. 290-318.
- סידיקי, אבן טע'לק
עמיתי, האם לצ'נגס
ח'אן היה מורה
יהודי?
עמיתי, אחמד
תגודאר
עמיתי, נומאדים
תורכור-מונגולים
והאקטאע
עמיתי-פרייס,
ע'אזאן, אסלאם
והמורשת המונגולית
עמיתי-פרייס, צופים
ושמאנים
פדורוב, על שיוך
המטבעות
הצ'אג'תאיים
פול, שיחיים
פפיפר, גרסאות של
המרת דת
פפיפר, מחשבות על
גישה כפולה
צ'חוביץ, דוקומנטה
קאתו, כבכ ויסאור
קים, ההיסטוריה
המוקדמת של
הנומאדים המעולים

- M. Ch. Dzhumagulov, 'Die syrisch-türkischen Denkmäler in Kirgisien', *Mitteilungen des Instituts für Orientalforschung* 14 (1968), pp. 470-480.
- J. W. Dardess, *Confucians and conquerors Aspects of Political Change in Late Yuan China*, New York and London 1973.
- J.E. Wood, *The Timurid Dynasty*, Bloomington 1990 (Papers on Inner Asia 14).
- Li Yixin, 'Chahatai hanguo de Iselanhua (On Islamization of Caqadai Khanate [sic])', *Xibei minzu yanjiu* 23 (1998/2), pp. 56-84.
- Liu Yingsheng, 'Chahatai hanguo jiangyu yu lishi zhihan yanjiu', *Zhongguo bianjiang shidi yanjiu*, 1993/3, pp. 30-44.
- D. P. Little, 'Al-Şafadī as a biographer of his contemporaries', *History and Historiography of the Mamluks*, London 1986, pp. 190-210.
- T. Mayer (comp.), *Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen Nord und Ostzentralasien*, vol.15/2, Berlin 1998.
- B. F. Manz, 'Mongol History Rewritten and Relived', *Revue des mondes musulmans et de la méditerranée* 89-90 (2000), pp.129-149.
- B. F. Manz, 'Tamerlane's Career and its Uses', *Journal of World History* 13 (2002), pp.1-25.
- B. F. Manz, 'Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty', *Iranian Studies* 21/1-2 (1988), pp. 105-122.
- D. O. Morgan, 'The Great Yasa of Chinggis Khan Revisited', *Mongols, Turks and Others Eurasian Nomads and the Outside World*, eds. R. Amitai and M. Biran, Leiden 2005, pp. 291-308.
- Ch. Melville, 'Pādshāh-i Islām: The Conversion of Ghazan Khan to Islam', *Pembroke Papers* 1 (1990), pp. 159-77.
- R. D. McChesney, 'Zamzam Water on a White Felt Carpet Adapting Mongol Ways in Muslim Central Asia, 1550-1650', *Religion, Customary Law and Nomadic Technology*, eds. M. Gervers and W. Schleppe, Toronto 2000, pp. 63-80.
- R. D. McChesney, *Central Asia Foundations of Change*, Princeton 1996.
- דזומאגולוב, מצבות
דרדס, קונפוציאנים
וודס, השושלת
התימורית
לי יי-שיין, על
התאסלמות צ'אג'תאי
ליו ינג-שנג,
צ'אג'תאי
ליטל, אל-צפדי
כביוגרף
מאיר, סילוג
מאנץ, היסטוריה
מונגולית
מאנץ, הקריירה של
תמר לנג
מאנץ, תמר לנג
והסימבוליזם של
השלטון
מורגן, היאסה
הגדולה
מלוויל, פאדשאה
אל-אסלאם
מק-צ'סני, מי זמזם
מק-צ'סני, מרכז
אסיה

סיר המרק: יהודים ממירים את דתם לאסלאם בתימן

בת-ציון עראקי קלורמן

גם לאחר תום עידן המרות הדת שייצבו את המפה הדתית של היהדות, הנצרות והאסלאם, נמשכת תופעת המרת הדת ומעוררת השתאות: מה מגיע אדם או קבוצת בני אדם לנטוש את דתם, את מסורותיהם העתיקות ואת קשריהם המשפחתיים והקהילתיים ולאמץ אמונות חדשות ומסגרות חברתיות אחרות? תהליכי המרת הדת במקומות שונים ובתקופות שונות, על הקשריהם הפוליטיים, החברתיים והכלכליים המגוונים, נבדלים זה מזה, אך יש להם גם קווים משותפים. להלן נעסוק בייחודה של תופעת המרת הדת בקהילה היהודית בתימן, בעיקר במאות התשע עשרה והעשרים – עד צאתם של רוב היהודים מתימן, ונדון בכמה מהנושאים שנזכרו למעלה. המאמר מבוסס על מקורות שרובם לא נחקרו עד כה: מכתבים, תעודות ארכיוניות, ריאיונות אישיים, כתבי זיכרונות של יהודים שעלו מתימן במאה העשרים ומזכירים אגב אורחא מומרים שסיפורם האישי נשזר בסיפור האישי של הכותב, סיפורי מסע וספרות הלכתית.

חציית קווי האמונה בתימן הייתה אפשרות חד-סטריית בלבד – מהיהדות לאסלאם. המרת דת של מוסלמי לא באה כלל בחשבון: השריעה מטילה על מוסלמי שהמיר את דתו (מִרְתָּד) עונש מוות. ההלכה היהודית לעומת זאת רואה במומר יהודי, 'ישראל שחטא' העשוי לחזור למוטב. המקורות היהודיים מזכירים בהרחבה מקרים של אסלום יתומים יהודים בתימן,¹ אך מצניעים בדרך כלל את תופעת ההתאסלמות מרצון.² מחברי כרוניקות שכתבו מעין 'נרטיב רשמי' של חיי היהודים בתימן מציינים כמעט אך ורק התאסלמות בעתות

קים, קרושים
מוסלמים

קליין, הנוצרים
הנסטוריאנים

קראיב,
צ'אגאטאיסקי אלום
רו, מרכז אסיה

שיאו צ'י-צ'ינג, יואן

Hodong Kim, 'Muslim Saints in the 14th to the 16th Centuries of Eastern Turkestan', *International Journal of Central Asian Studies* 1 (1996), pp. 285-322.

W. Klein, *Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14. Jh.*, Turnhout 2000 (Silk Road Studies III).

O. Karaev, *Chagatajskij ulus. Gosudarstvo Khajdu. Mogulistan*, Bishkek 1995.

J. P. Roux, *L'Asie Centrale Histoire et Civilisations*, Paris 1997.

Hsiao Ch'i-ch'ing. 'Mid-Yuan Politics', *The Cambridge History of China Vol. 6 Alien Regimes and Border States 907-1368*, eds. H. Franke and D. Twitchett, Cambridge 1994.

* גרסה אנגלית של מאמר זה ראו B. Eraqi Klorman, 'Muslim Society as an Alternative: Jews Converting to Islam', *Jewish Social Studies* 14(1) (2007), pp. 88-117

1. תקנת אסלום היתומים בני החסות התגבשה בחוות דעת הלכתיות זיידיות במהלך המאה השמונה עשרה, נאכפה באופן ספורדי החל מסוף מאה זו, ובאופן נמרץ – בעיקר בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה העשרים. על היקף התופעה והרקע החברתי והפוליטי לקיומה ראו עראקי קלורמן, אסלום; ובנוסף מורחב באנגלית, עראקי קלורמן, המרה.

2. מפנקס בית הדין של צנעא, למשל, לומדים על המרות דת של נשים וגברים בצנעא במאה השמונה עשרה ועד אמצע המאה התשע עשרה. אודות עשרים מקרים רשומים (18 מומרים ושתי מומרות) ראו נחשון, הנהגה, עמ' 167, 175-176.